

ТЄЛЬКІНЄНА Т. Е.,

кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін
(Навчально-науковий інститут права
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ)

УДК 34(3/9)

**СТАРТ ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ 1861 РОКУ
(ХТО «ВИСТРЕЛИВ» ПЕРШИМ: ДВОРЯНИ ЧИ ІМПЕРАТОР?)**

У статті розглянуто питання, чиї законодавчі ініціативи – суспільства або держави – мали більшу вагу для започаткування правових реформ у Російській імперії середини XIX ст. та підготовки необхідних законопроектів.

Ключові слова: *правова реформа, лобіювання, стан дворян, держава.*

В статье рассмотрен вопрос о том, чьи законодательные инициативы – общества или государства – имели больший вес для начала правовых реформ в Российской империи середины XIX ст. и для подготовки необходимых законопроектов.

Ключевые слова: *правовая реформа, лоббирование, сословие дворян, государство.*

In the article is considered a question, whose legislative initiations, of society or of states, had greater weight for beginning of legal reforms in the Russian empire in the middle of XX century and for preparation of necessary bills.

Key words: *legal reform, lobbying, estate of noblemen, state.*

Вступ. Кому віддати першість у справі започаткування модернізації правової системи Російської імперії у середині XIX ст.: суспільству чи державі? Відповідь на дане питання важлива у контексті дослідження генези лобіювання, предметом якого були права і свободи стану російських дворян. Лобіювання передбачає наявність ініціатив та активних дій із боку лобістів щодо тиску на органи держави. Однак російська, а потім і радянська історіографічна традиція сформували образ середньостатистичного дворянина в Російській імперії як такого собі суспільно кволого суб'єкта [1]. Виникає питання, наскільки спроможними були, наприклад, окремі особи, які входили до стану дворян, вплинути своїми діями на органи держави задля прийняття таких управлінських рішень, що відповідали б інтересам даної соціально-юридичної групи або навіть усіх підданих. Американський дослідник Т. Еммонс вважав ту частину дворян, яка сповідувала ідею «емансипації» сільських обивателів, головним фактором започаткування в Російській імперії реформи правовідносин власності [2, с. 201-205]. Яким було розуміння станових інтересів у «дворян-громадських активістів» у такий визначальний для Російської імперії час як визрівання законодавчої ініціативи щодо внесення радикальних змін до багатьох діючих законів?

Актуальність звернення до дилеми (суспільство чи держава ініціювали модернізацію правової системи Російської імперії у середині XIX ст.) зумовлена також і тим, що закарбований як серед широкого загалу, так і в більш вузькому професійному колі образ

Олександра II «Визволителя» закріплює (як видається, більш на емоційному рівні, аніж на інтелектуальному) саме за державою пріоритетну роль. Хоча достатня кількість наявних у науковому обігу джерел дає підстави думати інакше. Підтвердженням тому є, зокрема, робота російського історика кінця XIX – початку XX ст. О.О. Корнілова «Селянська реформа» [3], монографія відомого американського русиста Т. Еммонса «Російське помісне дворянство та визволення селян 1861 року», яку було видано друком 1968 року [2], та заочна дискусія із зазначеної вище проблематики у 2000-х роках серед російських спеціалістів у галузі соціально-політичної історії [4; 5].

Постановка завдання. Мета даного дослідження – з'ясувати, чиї законодавчі ініціативи – суспільства або держави – мали більшу вагу для започаткування правових реформ у Російській імперії середини XIX ст. та підготовки необхідних законопроектів.

Результати дослідження. Часовим проміжком оберемо березень 1855 – березень 1856 років: від смерті Миколи I до промови Олександра II до очільників московського губерньського й повітових дворянських зібрань.

Серед основних методів, які було застосовано автором, герменевтичний (для тлумачення текстів записок-проектів та спогадів) та історичний (для реконструкції неформальної складової передпроектної стадії законодавчого процесу, що забезпечував реформу правовідносин власності).

Джерелами статті є записки-проекти К.Д. Кавеліна [6], А.О. Кошелева [7, додатки] та Ю.Ф. Самаріна [8], мемуари А.О. Кошелева [7], щоденник Д.О. Оболенського [9], записки сенатора Я.І. Соловйова [10]. Дворяни, згідно із законами Російської імперії, не мали права на індивідуальну законодавчу ініціативу, тому перелічені записки можна віднести до документальних матеріалів, що містять неформальні пропозиції внести зміни до діючого законодавства.

Показово, що через місяць після смерті Миколи I (18 лютого 1855 року) Олександр II ще навіть не прийняв міністрів внутрішніх справ та юстиції, проте завершив справу, започатковану його батьком: ввів нові мундири. Майже рік потому чиновник, що раніше був переповнений сподіваннями на якнайскоріше започаткування змін у системі державного управління, записав у своєму щоденнику: «Скільки оманливих надій та скільки обіцянок, яких не дотримались» [9, с. 115.]. На початку березня 1856 року той же мемуарист щодо чисельних звернень ініціаторів здійснення реформ у різних сферах зауважує: «Але все марно, ніхто їх не чує, ніхто нічим серйозно не цікавиться, що, безумовно, викликає подив у прожектерів» [9, с. 116].

Наразі звернемось лише до трьох таких записок-проектів, найбільш уживаних в якості джерел у сучасному науковому колі.

1855 року К.Д. Кавелін, магістр із цивільного права, який раніше викладав у Московському університеті, а на той час обіймав посаду начальника відділу канцелярії Комітету міністрів, завершив роботу над текстом і займався розповсюдженням записки [6], де висловлювався за радикальні зміни обсягу й характеру особистих, економічних прав сільських обивателів, прикріплених до землі, за відповідні зміни у правовому статусі стану дворян, проте з урахуванням їх інтересів. При цьому автор не вів мову про розширення куцих політичних прав хоча б стану дворян.

На початку травня 1855 року О.І. Кошелев, що на той час був повітовим очільником дворянства в Рязанській губернії, одним із найзаможніших дідичів та підприємців Центральної Росії, відправив петицію до Олександра II «Про грошові кошти Росії за даних обставин» [7, додаток четвертий, «б»], де пропонував надати підданам право участі у «скликаному» загальнодержавному представницькому органі задля відновлення внутрішнього кредитування. Згідно зі слів дописувача, доля її сумна й комічна. Укладено цей текст було ще наприкінці 1854 року, а затримка з пересиланням до адресата викликана смертю Миколи I. Наприкінці червня 1855 року дописувача було сповіщено, що його «всеподданнейшее прошение» із запискою через Комісію клопотань препроводжене за

приналежністю до міністра фінансів. Більше про свій проект він вже нічого не чув. У своїх записках О.І. Кошелєв наголошував на тому, що його думки щодо скликання Земської думи були плодом не раптового натхнення, а багаторічних роздумів і вивчення російського побуту.[7].

Широко відомою в суспільних колах столиці стала ще одна записка – «Про селянське становище та перехід від нього до громадянської свободи» [8], автором якої був Ю.Ф. Самарін, що після відставки 1853 року з посади управляючого канцелярією київського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова тривалий час мешкав у своїх маєтках, які знаходилися в Самарській та Сибірській губерніях. Уже сама назва записки говорить про її зміст. Хоча її стали поширювати після промови імператора, однак укладання тексту було розпочате ще 1853 року, й навряд чи в суспільних колах Санкт-Петербургу про існування проекту реформи не було відомо раніше 30 березня 1856 року.

Привертає увагу, що автори названих пропозицій щодо започаткування правових реформ у Російській імперії спиралися значною мірою на власний досвід. Ю.Ф. Самарін розпочав укладання своєї записки після виходу у відставку та переселення до свого маєтку, де, напевно, переконався в моральній та економічній «збитковості» прикріплення сільських обивателів до землі й відсутності в них особистої свободи. К.Д. Кавелін 1853 року після смерті матері, вже як дітич самарської губернії, вимушений був опікуватися упорядкуванням власних господарчих справ. Від проектів «поліпшення побуту» власних сільських обивателів він перейшов до проектів загальноросійського масштабу. А.О. Кошелєв, що на той час був одним із найбільших постачальників збіжжя до казни для військових потреб, добре розумівся на фінансових справах і пропонував цивілізований механізм отримання урядом внутрішнього кредиту.

Окрім цього, вважаємо очевидним, що важливу роль у тому, що саме проекти К.Д. Кавеліна та Ю.Ф. Самаріна набули широкого розголосу, відіграли світські зв'язки авторів. Так, після переїзду 1848 року до Петербургу до кола найближчих друзів першого входили фрейліна великої княгині Олени Павлівни, тітки імператора, яка була палкою прихильницею «емансипації» сільських обивателів, баронеса Е.Ф. Раден, брати Мілютіни, Дмитро Олексійович, який того ж року був призначений виконувати особливі доручення тодішнього військового міністра, а 1861 року вже сам обійняв цю посаду, та Микола Олексійович, один із найвпливовіших сановників-розробників законопроекту реформи 1861 року, той же Ю.Ф. Самарін. Останній, у свою чергу, належав до дворян-аристократів, чия родина мала великі зв'язки у вищих колах.

Вищезазначене дає можливість говорити про те, що реформаторські пропозиції А.О. Кошелєва, К.Д. Кавеліна та Ю.Ф. Самаріна навряд чи можна вважати ексклюзивом найбільш інтелектуально й морально розвинених дворян. На наше переконання, регіональні архіви зберігають достатню кількість подібних до названих вище проектів, авторами яких були суспільно активні (небайдужі), добре обізнані в аграрній справі дідачі, які поширювали свої реформаторські ідеї на місцевому рівні.

Таким чином, непевну і двозначну за своїм змістом [9, с. 85; 5] московську промову Олександра II від 30 березня 1856 року навряд чи можна вважати результатом збігу випадкових обставин або особистої вдачі глави держави. Видається маловірогідним, щоб імператор, правосвідомості якого на той час не було притаманним усвідомлення необхідності модернізації правового статусу підданих, зважився б навіть на такий натяк щодо можливості започаткування правової реформи, якби не був обізнаний щодо наявності відповідних суспільних настроїв¹ [10, с. 114; 3, с. 31] та хоча б не чув про проекти реформ, авторами яких були дворяни.

---

¹Запис від 10 січня 1856 року в нотатках князя Д.О. Оболенського засвідчує загальну поширеність суспільних очікувань внутрішніх змін у Російській імперії, хоча й у більш ранніх за часом записах, датованих одразу після смерті Миколи I, віддзеркалюється не лише розуміння суспільством необхідності реформ, але й сподівання на їх найскоріше започаткування.

У даному контексті принципово важливими є оцінки, які було надано сенатором Я.І. Соловйовим щодо ступеня поширеності таких настроїв серед дворянського загалу та їх ваги у процесі модернізації правової системи Російської імперії. Зауважимо, що нотатки Я.І. Соловйова в якості джерел застосовували знані автори робіт з історії реформи 1861 року [3, с. 37, 45; 5, с. 21-22]. Він, як чиновник міністерства внутрішніх справ і безпосередній учасник підготовки проекту Загального положення про селян, що вийшли із кріпосної залежності, засвідчував, що в усіх без винятку губерніях були групи дворян-дідичів, які «співчували визволенню селян», що і зробило можливим «руйнування кріпосної залежності». Відсутність подібних груп за часів двох попередніх імператорів була причиною того, що всі їх енергійні зусилля залишались благими намірами без будь-яких наслідків [11].

Висновки. Отже, на підставі зазначеного вище слід наголосити, що певні джерела надають аргументи, які дозволяють стверджувати про те, що протягом 1855 – на початку 1856 років у Російській імперії було сформоване не лише суспільне замовлення, але й суспільна ініціатива з боку окремих представників стану дворян щодо започаткування загальної правової реформи.

Як бачимо, пріоритетним предметом лобювання з боку авторів найбільш відомих серед наукового загалу проектів правових реформ (1855 – початку 1856 років) було надання особистої свободи й розширення обсягу економічних прав сільських обивателів, що були прикріплені до земель дідичів. Такі пропозиції дворян мали не лише теоретичне, але й емпіричне підґрунтя. Частина дворян на середину XIX ст. переконалися в тому, що кріпосне право коштує їм занадто дорого, і раціональніше законом збалансувати їх майнові права та майнові права осіб, що входили до стану сільських обивателів, яких було прикріплено до земель дідичів. Автори записок-проектів правових реформ як представники стану дворян довели, на наш погляд, його спроможність співвідносити свої корпоративні майнові інтереси з інтересами сільських обивателів. Окрім цього, мала місце ініціатива із запровадження в державно-правове життя Російської імперії загальнодержавного представницького органу, що автоматично призвело б до істотного розширення політичних прав стану дворян. Укладці відповідних записок не дотримувались радикальних політичних поглядів, були законослухняними й лояльними до держави підданими, що дає змогу припустити наявність подібних настроїв не лише в окремих осіб, але й серед певної частини стану дворян. Більш чітке з'ясування, наскільки чисельною була така група, правосвідомості якої були притаманні вищезазначені ідеї, потребує опрацювання нових джерел у регіональних архівах. П.О. Зайончковський говорить про малу чисельність такої складової стану дворян [12, с. 88]. Завдячуючи такому суспільному тлу 1855–1856 років главі держави, на відміну від його попередників у першій чверті XIX ст., вдалося запобігти фальстарту правової реформи.

Список використаних джерел:

1. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 / А.П. Корелин. – М. : Наука, 1979. – 304с.; Пайпс Р. Россия при старом режиме / Р. Пайпс. – М. : Независимая газета, 1993. – 421 с.
2. Emmons T. The Russian Landed Gentry and the Peasant Emancipation of 1861 / T. Emmons. – Cambridge : Cambridge University Press, 1968. – 484 p.
3. Корнилов А.А. Крестьянская реформа / А.А. Корнилов. – СПб. : Типо-литография Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1905. – 271 с.
4. Долбилов М.Д. Сословная программа дворянских «олигархов» в 1850–1860-х годах / М.Д. Долбилов // Вопросы истории. – 2000. – № 6. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://annales.info/rus/small/oligarh.htm>.
5. Захарова Л.Г. Великие реформы 1860–1870-х годов: поворотный пункт российской истории? / Л.Г. Захарова // Отечественная история. – 2005. – № 4. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://krotov.info/history/19/1860/zaharova.htm>.

6. Кавелин К.Д. Записка об освобождении крестьян в России (1855) // Собрание сочинений. – Ч. I-II. – Т. II. – СПб. : Типография М.М. Стасюлевича, 1898. – С. 9–87.
7. Записки Александра Ивановича Кошелева (1812–1883 годы). С семью приложениями // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://dugward.ru/library/koshelev/koshelev_zapiski.html#00o.
8. Самарин Ю.Ф. О крепостном состоянии и о переходе из него к гражданской свободе / Ю.Ф. Самарин // Сочинения. – Т. 2. – М. : Типография А.И. Мамонтова, 1878. – С. 17–136.
9. Конец крепостничества в России (документы, письма, мемуары, статьи). – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 526 с.
10. Записки князя Дмитрия Александровича Оболенского. – СПб. : Изд-во С-Петербургского ин-та истории РАН «Нестор-История», 2005. – 504 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nestorbook.ru/mod_cat/files/obol.pdf.
11. Записка сенатора Я.А. Соловьева о крестьянском деле / Я.А. Соловьев // Русская старина – 1881. – № 3. – С. 1–54.
12. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России / П.А. Зайончковский. – М. : Просвещение, 1968. – 368 с.

ТРИНЬОВА Я. О.,
кандидат юридических наук, профессор
кафедры криминального права
(Национальная академия
прокуратуры Украины)

УДК 303.4

ГЕШТАЛЬТ-ПІДХІД ДО БІОЕТИЗАЦІЇ СИСТЕМИ ПРАВА УКРАЇНИ

За допомогою нестандартного методу дослідження надано обґрунтування та пропозиції щодо гармонізації існуючої системи національного права. Вважаємо, що поставлена мета може бути досягнута через зміну домінуючого наразі позитивістського типу розуміння права на природний. Використання при цьому біоетичних засад в правоутворенні ми називаємо біоетизацією існуючої системи права.

Ключові слова: біоетика, біоетичні засади, гештальт-підхід, гештальт-філософія, система права.

С помощью нестандартного метода исследования предоставлены обоснование и предложения по гармонизации существующей системы национального права. Считаем, что поставленная цель может быть достигнута путем изменения доминирующего сейчас позитивистского типа понимания права на естественный тип. Использование при этом биоэтических принципов в правообразовании мы называем биоэтизацией существующей системы права.

Ключевые слова: биоэтика, биоэтические принципы, гештальт-подход, гештальт-философия, система права.

Using non-standard research method provided the rationale and proposals for harmonization of existing national law. We believe that the goal can be achieved through a change in the predominant type of current positivist understanding law

